

# Історіографія і нязеєзнавство

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-03/223-237>

УДК (UDC) 902.03 : 930.1 (477.7) «17/21»

## HISTORIOGRAPHY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE ZAPORIZHZHIA SICH

Alina Kabanova\*

Yurii Taraban\*\*

### Abstract

**The purpose of the article** is to summarise the main stages of the formation and development of archaeological research of the Zaporizhzhya Sich, to identify their methodological approaches and key scientific achievements, and to outline the contribution of individual researchers to the formation of modern ideas about the material culture of the Zaporizhzhya Cossacks.

**The methodological basis of the article** is the historiographical method for analysing scientific works devoted to the study of the heritage of the Zaporizhzhia Cossacks, as well as the chronological method, which made it possible to determine the sequence of the main stages of the study of the Sich. A comparative-analytical method was used to compare the positions of different archaeological schools and researchers, as well as a source-based approach, which provided a critical analysis of the literature, archival materials and publications of archaeological reports used.

**The scientific novelty of the work** lies in the generalisation of the results achieved in the archaeological study of the Zaporizhzhia Sich and in the identification of aspects that remain insufficiently researched in contemporary historiography.

**Conclusions.** Thus, the analysis of the historiography of archaeological studies of the Zaporizhzhia Sich allows us to trace their gradual formation – from the first descriptive mentions to the formation of a coherent scientific tradition. The initial period, covering the 18th and early 19th centuries, was marked mainly by attempts to understand the phenomenon of the Sich at the level of literary and documentary references. It was then that the first systematic information about the location of Cossack centres appeared, which created the basis for further research.

\* fourth-year Bachelor's student majoring in History and Archaeology, A.S. Makarenko Sumy State Pedagogical University, Sumy, Ukraine. E-mail: [alina.terenya0902016@gmail.com](mailto:alina.terenya0902016@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0057-2295>

\*\* PhD in Education/Pedagogy, Senior Lecturer, Department of Ukrainian History, A.S. Makarenko Sumy State Pedagogical University, Sumy, Ukraine. E-mail: [yury.taraban@gmail.com](mailto:yury.taraban@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

The second phase, which lasted from the 1880s to World War II, was the stage of the emergence of archaeological science about Zaporizhzhia. Despite the limited scope and unsystematic nature of the excavations, it was during this period that, thanks to the work of researchers such as D.I. Yavornytsky, the archaeology of the Sich gained a scientific foundation and became an integral part of historical studies.

In the post-war decades, from approximately the 1950s to the mid-1980s, a period of intensive and more systematic fieldwork began. Rescue expeditions, prompted by the large-scale construction of hydroelectric power stations, made it possible to significantly expand the source base. It was then, thanks to the work of F.B. Kopylov, R.O. Yura and other researchers, that a number of new monuments were discovered and the location of individual Sich settlements was clarified.

The next stage, covering the second half of the 1980s and the first half of the 1990s, was marked by an intensification of research and a growing interest in the preservation of historical heritage. An important contribution at this time was made by A.O. Kozlovsky, V.E. Ilyinsky, and D.Ya. Telegin, whose work on Khortytsia, Baida Island, and the Kamyanska and Oleshky Sich significantly enriched our understanding of the material culture of the Zaporozhian Cossacks.

The current stage, which has lasted from the mid-1990s to the present day, is characterised by a shift in emphasis towards analytical research, museum and conservation projects, and the synthesis of the results of previous archaeological campaigns. At the same time, the events of 2023, when the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Plant opened up previously flooded territories, sparked a new wave of interest in the Sich and created the conditions for the resumption of field research.

Thus, archaeological science about the Zaporizhzhia Sich has undergone a complex path of development – from isolated observations to interdisciplinary comprehensive study. Its evolution reflects not only the growth of scientific culture, but also the deep desire of Ukrainian society to comprehend and preserve the material evidence of the heroic past of the Cossacks.

**Keywords:** Zaporizhzhia Sich, archaeological research, historiography of archaeology, material culture of the Zaporizhzhia Cossacks, Ukrainian Cossacks, stages of research, development of archaeological science in Ukraine

## ІСТОРІОГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ

Аліна Кабанова\*

Юрії Тарабан\*\*

## Анотація

**Мета статті** – узагальнити основні етапи становлення та розвитку археологічних досліджень Запорозьких Січей, виявити їхні методологічні підходи та ключові наукові здобутки та окреслити внесок окремих дослідників у формуванні сучасних уявлень про матеріальну культуру запорожців.

**Методологічну основу статті** є історіографічний метод – для аналізу наукових праць, присвячених дослідженню спадщини запорозького козацтва, а також хронологічний метод, який дав змогу визначити послідовність основних етапів вивчення Січей. Застосовано порівняльно-аналітичний метод для зіставлення позицій різних археологічних шкіл і дослідників, а також джерелознавчий підхід, який забезпечив критичний аналіз використаної літератури, архівних матеріалів і публікацій археологічних звітів.

**Наукова новизна** роботи полягає в узагальненні результатів, досягнутих у межах археологічного вивчення Запорозьких Січей та у виявленні аспектів, які залишаються недостатньо дослідженими в сучасній історіографії.

**Висновки.** Отже, аналіз історіографії археологічних досліджень Запорозьких Січей дає змогу простежити їхнє поступове становлення – від перших описових згадок до формування цілісної наукової традиції. Початковий період, що охоплює 18 – початок 19 ст., позначився переважно спробами осмислення феномену Січі на рівні літературних і документальних згадок. Саме тоді з'явилися перші систематизовані відомості про локалізацію козацьких центрів, що створило основу для подальших досліджень.

Друга фаза, що тривала від 1880-х рр. до Другої світової війни, стала етапом зародження власне археологічної науки про Запорозжя. Незважаючи на обмежений обсяг і несистемність розкопок, саме в цей час завдяки діяльності таких дослідників, як Д.І. Яворницький, археологія Січей отримала наукове підґрунтя й стала невід'ємною частиною історичних студій.

У післявоєнні десятиліття, приблизно з 1950-х до середини 1980-х рр., розпочався період інтенсивних і більш систематичних польових робіт. Рятівні експедиції, спричинені масштабним будівництвом гідроелектростанцій, дали змогу суттєво розширити джерельну базу. Саме тоді завдяки працям Ф.Б. Копилова, Р.О. Юри та інших дослідників було відкрито низку нових пам'яток і уточнено локалізацію окремих Січей.

Наступний етап, який охоплює другу половину 1980-х – першу половину 1990-х рр., позначився активізацією досліджень та зростанням інтересу до охорони історичної спадщини. Важливий внесок у цей час зробили А.О. Козловський, В.Є. Ільїнський та

\* здобувачка 4 року навчання ОР «Бакалавр» спеціальності Історія та археологія, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: [alina.terenyao9092016@gmail.com](mailto:alina.terenyao9092016@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0057-2295>

\*\* доктор філософії у галузі освіти/педагогіки, старший викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: [yury.taraban@gmail.com](mailto:yury.taraban@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

Д.Я. Телегін, чії роботи на Хортиці, острові Байда, Кам'янській та Олешківській Січах суттєво збагатили уявлення про матеріальну культуру запорожців.

Сучасний етап, що триває від середини 1990-х рр. і до сьогодні, характеризується зміщенням акцентів у бік аналітичних досліджень, музейних і заповідних проєктів, а також узагальнення результатів попередніх археологічних кампаній. Водночас події 2023 р., коли внаслідок руйнування Каховської ГЕС відкрилися раніше затоплені території, започаткували нову хвилю інтересу до проблематики Січей і створили передумови для поновлення польових досліджень.

Таким чином, археологічна наука про Запорозькі Січі пройшла складний шлях розвитку – від поодиноких спостережень до міждисциплінарного комплексного вивчення. Її еволюція відображає не лише зростання наукової культури, а й глибоке прагнення українського суспільства осмислити та зберегти матеріальні свідчення героїчного минулого козацтва.

**Ключові слова:** Запорозькі Січі, археологічні дослідження, історіографія археології, матеріальна культура запорожців, українське козацтво, етапи дослідження, розвиток археологічної науки в Україні

**Цитування:** Кабанова, А., & Тарабан, Ю. (2026). Історіографія археологічних досліджень Запорозьких Січей. *Консенсус*, 3, 223–237. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-03/223-237>

**URL:** <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/250>

**Постановка проблеми.** Попри значний інтерес до історії та матеріальної культури запорозького козацтва, історіографія археологічних досліджень Січей досі залишається фрагментарною. Різні етапи вивчення цих пам'яток – від перших розвідок кінця 19 ст. до сучасних міждисциплінарних підходів – висвітлюються переважно в контексті окремих експедицій або діяльності конкретних археологів. Відсутність систематизованого узагальнення ускладнює розуміння еволюції наукових методів, зміни дослідницьких пріоритетів і ролі окремих учених у формуванні сучасних уявлень про матеріальну спадщину козаків. Тому це створює нагальну потребу в комплексному осмисленні історіографії археологічних досліджень Запорозьких Січей, що дозволить простежити динаміку розвитку археологічної науки в цьому напрямі та визначити її основні здобутки і проблемні аспекти.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблематика археологічного вивчення Запорозьких Січей має тривалу історію, що охоплює понад півтора століття. Перші спроби осмислення козацьких пам'яток пов'язані з діяльністю членів Одеського товариства історії та старожитностей, зокрема А.О. Скальковський<sup>1</sup>, який започаткував збір та опис матеріальної культури запорожців у тому числі про втрачені для нас артефакти. Наприкінці 19 – на початку 20 ст. вагомий внесок у дослідження зробили Д.І. Яворницький<sup>2</sup> і В.І. Гошкевич<sup>3</sup>, чії археологічні та

<sup>1</sup> Скальковский А.А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. В 3-х ч. О., 1846. 1048 с.

<sup>2</sup> Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Львів: Світ, 1990–1992. 1435 с.

<sup>3</sup> Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. АТУ. Вып. 2. Сост. В.И. Гошкевич. Херсон, 1912. 85 с.

етнографічні розвідки на Низовому Дніпрі, а в подальшому їхня публікація, фактично заклали підвалини для подальшого системного вивчення Січей.

У міжвоєнний період інтерес до теми зберігався, однак дослідження мали фрагментарний характер. Важливу роль відіграли роботи Ф.Б. Копилова<sup>4</sup>, О.М. Апанович<sup>5</sup>, Р.О. Юри<sup>6</sup>, які стали джерельною базою для подальших студій. У 1960-х рр., відбулося певне оновлення методології археологічних досліджень – почали усвідомлювати значення аналізу речових джерел для реконструкції історичного процесу<sup>7</sup>.

У 1970-х – 1990-х роках важливими кроками в розвитку цієї тематики стали створення переліку пам'яток козацької доби<sup>8</sup> (О.С. Компан, О.М. Апанович) і започатковано діяльність Науково-дослідного центру «Часи козацькі» під керівництвом Д.Я. Телегіна<sup>9</sup>. Цей етап позначився поживанням інтересу до цього періодом і переходом від окремих розвідок та експедицій до системних археологічних обстежень, створення картотек і каталогів нерухомих пам'яток козацтва<sup>10</sup>.

Сучасні конференції та збірки, зокрема «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»<sup>11</sup>, сприяють систематизації результатів і поглибленню історіографічного аналізу. У цілому, сучасна історіографія свідчить про наявність значного обсягу джерел і публікацій, проте досі бракує узагальнюючих праць, які б поєднали розрізнені результати досліджень і визначили б перспективи подальших досліджень.

**Мета статті** – узагальнити основні етапи становлення та розвитку археологічних досліджень Запорозьких Січей, виявити їхні методологічні підходи та ключові наукові здобутки та окреслити внесок окремих дослідників у формуванні сучасних уявлень про матеріальну культуру запорожців.

**Виклад основного матеріалу.** Нині Запорозьку Січ розглядають як військово-адміністративний осередок українського козацтва, який існував на південних землях України від середини 16 ст. до 1775 р. Його виникнення було зумовлене необхідністю організації власного устрою запорожців та обороною українських земель від татарських нападів<sup>12</sup>. В історіографії існує хрестоматійна періодизація, що включає

<sup>4</sup> Федорук Я.О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем. *Україна в Центральній-Східній Європі*. К., 2017. Вип. 17. С. 254–318.

<sup>5</sup> Апанович О.М. Про увічнення пам'ятних місць запорізького козацтва. *Пам'ятки України*. 1969. № 2. С. 3–5.

<sup>6</sup> Юра Р.О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України. *Середні віки на Україні*. К., 1971. Вип. 1. С. 31–40.

<sup>7</sup> Титова О.М. Ще раз про значення вивчення нерухомих і рухомих пам'яток українського козацтва. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2010. Вип. 18. С. 271–276.

<sup>8</sup> Апанович О.М. Достойно увічнимо пам'ять славних запорожців. *Український історичний журнал*. 1967. № 7. С. 124–131.

<sup>9</sup> Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі запорожці: за письмовими та археологічними джерелами. К., 1997. 207 с.

<sup>10</sup> Титова О.М. Ще раз про значення вивчення нерухомих і рухомих пам'яток українського козацтва...

<sup>11</sup> Там само.

<sup>12</sup> Посушко О.М., Молдаванов Є.В. Послідовність та локалізація козацьких Січей: нові підходи. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2025. Т. 34, № 1. С. 92–111.

такі етапи: Хортицька Січ (1552-1558 рр.), Томаківська (1564-1593 рр.), Базавлуцька (1593-1638 рр.), Микитинська (1638-1652 рр.), Чортомлицька (1652-1709 рр.), Кам'янська (1709-1711 рр.), Олешківська (1711-1728 рр.), друга Кам'янська (1730-1734 рр.) та Підпільненська (1734-1775 рр.). Ця послідовність, сформована переважно на основі досліджень Д.І. Яворницького<sup>13</sup>, стала класичною, однак не позбавлена дискусійних моментів серед істориків.

Ще з 18 ст. спроби періодизації Січей робили військові інженери й історики. Так, С.І. Мищенський<sup>14</sup>, перебуваючи під час будівництва Підпільненської Січі у 1736-1740 рр., уклав один із перших переліків військово-адміністративних центрів запорожців – від Седнева й Канева до Нової Січі на річці Підпільній. У подібному руслі працював і О.І. Рігельман<sup>15</sup>, який у «Літописній оповіді про Малу Росію» називав ті самі пункти.

У 19 ст. А.О. Скальковський<sup>16</sup>, узагальнюючи розвиток Січі, запропонував власну періодизацію, що охоплювала чотири головні етапи: 1. 1578-1638 роки Польська Січ на Чортомлику, 2. 1655-1709 роки Царська теж на Чортомлику, 3. Кримський Кіш 1709-1711 роки на річці Кам'янці та 1711-1733 Олешках, 4. 1733-1775 роки Нова Січ. Однак запропонований поділ є досить дискусійним, оскільки характеризується обмеженою кількістю періодів, значною хронологічною розтягненістю одного з них, а також прив'язкою до державних утворень, на території яких у різні історичні епохи розташовувалися козацькі осередки. Іншу позицію займав Л. В. Падалка<sup>17</sup>, який у своїй публікації кінця 19 ст. «Щодо питання про існування Запорозької Січі в перші часи запорозького козацтва» (авторський переклад – *Авт.*) стверджував, що справжня Січ як укріплений центр з'явилася лише в середині 17 ст., тоді як попередні осередки були радше тимчасовими кошами без системної фортифікації. Варто зазначити, що такі висновки були зроблені виключно на основі аналізу літературних джерел та загального обстеження території, без проведення повноцінних археологічних досліджень.

Найповніше узагальнення у своїх публікаціях зробив Д.І. Яворницький<sup>18</sup>, який єдиний на свій час побував майже на всіх осередках козацтва. Саме завдяки його етнографічним і археологічним дослідженням було вперше складені плани Кам'янської та Олешківської Січей, а також до наукового обігу надійшли детальні описи численних пам'яток матеріальної культури козацтва. Водночас слід зауважити, що вже до середини 20 ст. ландшафт цієї місцевості істотно змінився порівняно з тим, який описував дослідник. Д.І. Яворницький<sup>19</sup>, поєднавши письмові,

<sup>13</sup> Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. Львів: Світ, 1990-1992. 1435 с.

<sup>14</sup> Мыщенский С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. О., 1852. С. 92.

<sup>15</sup> Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. К.: Либідь, 1994. 767 с.

<sup>16</sup> Скальковский А.А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского: В 3-х ч. О., 1846. 1048 с.

<sup>17</sup> Падалка Л.В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. *Киевская старина*. 1894. № 5. С. 258-276; № 6. С. 439-461.

<sup>18</sup> Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. Львів: Світ, 1990-1992. 1435 с.

<sup>19</sup> Там само.

картографічні й польові дані, виділив вісім основних Січей: Хортицьку, Томаківську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортомлицьку, Кам'янську, Олешківську та Підпільненську. Саме ця схема, як і зазначалося вище, вважається класичною, проте нині існують суперечки з приводу класифікації Хортицької, Томаківської, Базавлуцької як Січей<sup>20</sup>. Хоч археологічні дослідження Яворницького не відзначалися великим обсягом розкопів та розвідок<sup>21</sup>, з плином часу стало очевидно, що саме вони стали наймасштабнішими й найвагомішими в історії козацьких студій на які спиралися всі подальші науковці. Ці роботи заклали підвалини подальших наукових пошуків.

Плідні наукові зв'язки між Д.І. Яворницьким і директором Херсонського музею старожитностей В.І. Гошкевичем<sup>22</sup> сприяли тому, що останній звернувся до системного вивчення пам'яток, пов'язаних із Запорозькими Січами. У 1909 р. дослідник здійснив експедицію вздовж Дніпра, Інгульця та Бузького лиману, під час якої виявив городище поблизу сучасного села Республіканець Херсонської області (тоді – Консулівка)<sup>23</sup>. Подальші дослідження засвідчили, що це місце було територією Кам'янської Січі, яка на той час перебувала у володінні Ф.С. Агаркова. У межах цієї ж роботи він детально вивчив і описав залишки Микитинської Січі. Вже наступного, 1910 р., В.І. Гошкевич<sup>24</sup> продовжив свої пошуки, провівши археологічні роботи на місці колишньої Чортомлицької Січі<sup>25</sup>.

У 1913 р., за запрошенням власника земель Ф.С. Агаркова, науковець знову повернувся до Кам'янської Січі, де провів пробні археологічні розкопки. Учений пізніше зауважував, що жодна із Запорозьких Січей не була досліджена належним чином, тому результати цих розвідок мають особливу цінність. Під час робіт він обстежив 8–9 невеликих кам'янистих підвищень між річкою Кам'янкою та рукавом Дніпра – Козацьким Річищем, які виявилися залишками печей<sup>26</sup>. У процесі дослідження однієї з 40 виявлених ям, 24 з яких можна було дослідити, В.І. Гошкевич<sup>27</sup> встановив, що вони були заглибленнями нижніх частин куренів. Проклавши траншею через один із них і проаналізувавши стратиграфію та знахідки,

<sup>20</sup> Посулько О.М., Молдаванов Є.В. Послідовність та локалізація козацьких Січей: нові підходи. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2025. Т. 34, № 1. С. 92–111.

<sup>21</sup> Титова О.М. Ще раз про значення вивчення нерухомих і рухомих пам'яток українського козацтва. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2010. Вип. 18. С. 271–276.

<sup>22</sup> Чорна К.Д., В.І. Гошкевич – перший археолог-дослідник Кам'янської Січі та його знахідки початку ХХ ст. в Херсонському обласному краєзнавчому музеї. *Запорозькі Кам'янська й Олешківська Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Херсон, 18–19 квітня 2019 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 101–108.

<sup>23</sup> Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. *ХГУ*. Вып. 2. Сост. В.И. Гошкевич. Херсон, 1912. 85 с.

<sup>24</sup> Там само.

<sup>25</sup> Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра. *Археологія*. 1991. № 4. С. 42–51.

<sup>26</sup> Чорна К.Д., В.І. Гошкевич – перший археолог-дослідник Кам'янської Січі та його знахідки початку ХХ ст. в Херсонському обласному краєзнавчому музеї. *Запорозькі Кам'янська й Олешківська Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Херсон, 18–19 квітня 2019 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 101–108.

<sup>27</sup> Летопись музея за 1913 год. *ХГУ*. Вып. 5. Сост. В.И. Гошкевич. Херсон, 1915. 44 с.

дослідник дійшов висновку, що Кам'янська Січ функціонувала у два хронологічно близькі етапи, між якими існувала коротка перерва. На жаль, самі матеріали цих розкопок не збереглися – до нашого часу дійшли лише їхні описи. Крім того, Гошкевич<sup>28</sup> дослідив козацьке кладовище, де зафіксував його структурний поділ на старшинську ділянку та частину, призначену для рядового козацтва<sup>29</sup>.

Упродовж 1920–1930-х років археологічне вивчення Запорозьких Січей поступово активізувалося, однак більшість матеріалів того часу, на жаль, не збереглися. У 1939 р. Ф.Б. Копилов<sup>30</sup> провів розвідкові роботи на території Томаківської Січі, хоча повноцінні розкопки там так і не були здійснені. Дослідник також обстежив і описав Микитинську Січ.

Більш детальні результати стосуються його розвідок того ж року на Чортомлицькій та Підпільненській Січах. На Чортомлицькій Копилов здійснив фотофіксацію та зібрав підйомний матеріал, серед якого траплявся ліпний посуд пізнього запорозького періоду та кераміка, виготовлена на гончарному колі. Водночас йому не вдалося виявити цілих зразків – ні вінців, ні донець посудин. Під час дослідження Підпільненської Січі вчений оглянув залишки валів та місце козацької гавані. Тут було виявлено низку ям, які, ймовірно, виконували функцію льохів. У підйомному матеріалі траплялися фрагменти кількох глиняних люльок<sup>31</sup>.

За дослідженнями Я.О. Федорука, у 1941 р. розвідкові роботи на Нікопольщині здійснював М.Л. Макаревич<sup>32</sup>, однак результати його досліджень не дійшли до нас, оскільки звіти були втрачені під час Другої світової війни.

Після завершення Другої світової війни активізація археологічних досліджень Запорозьких Січей відбулася лише на початку 1950-х рр., коли розпочалося будівництво Каховської ГЕС. У 1950–1951 рр. Інститут археології АН УРСР організував на півдні України сім експедицій, однією з яких керував Ф.Б. Копилов<sup>33</sup>; до складу його загону входила також О.М. Апанович. Головною метою цих робіт було зафіксувати стан збереження запорозьких пам'яток перед затопленням водами майбутнього водосховища та порівняти отримані результати з описами Д.І. Яворницького<sup>34</sup>.

Упродовж 1951 р. експедиція обстежила території Микитинської, Чортомлицької, Базавлуцької та Підпільненської Січей. Пошуки Микитинської Січі виявилися безрезультатними – її залишки були повністю затоплені новим руслом Дніпра. Натомість на Чортомлицькій Січі археологи заклали шість траншей, одна з

<sup>28</sup> Там само.

<sup>29</sup> Козловський А.О., Льїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра. *Археологія*. 1991. №4. С. 42–51.

<sup>30</sup> Там само.

<sup>31</sup> Федорук Я.О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водосховищем. *Україна в Центральній-Східній Європі*. К., 2017. Вип. 17. С. 254–318.

<sup>32</sup> Там само.

<sup>33</sup> Там само.

<sup>34</sup> Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків...

яких розташовувалася неподалік кузні, дослідженої свого часу М.Л. Макаревичем<sup>35</sup>, про що дослідник сам поділився з Копиловим. Знайдені матеріали відтворювали окремі аспекти матеріальної культури запорозького козацтва. Особливий інтерес викликали артефакти, що передували козацькому періоду, – вони свідчили про існування тут поселення ще на початку нашої ери.

Під час спроб локалізувати Базавлуцьку Січ Ф.Б. Копилов<sup>36</sup> виявив вісім ям, які Д.І. Яворницький<sup>37</sup> вважав рештками козацьких куренів, однак розкопки двох із них показали, що це були природні утворення. На території Підпільненської Січі археологічних розкопок не проводили через щільну забудову – обмежилися історико-топографічним обстеженням. Тут збереглися лише рештки рову та сліди внутрішньої гавані, яку використовували козаки для своїх човнів. Проведені дослідження дозволили дійти висновку, що з часу експедиції 1939 р. ландшафт цієї місцевості зазнав істотних змін: вали й заглиблення-лїхи були зруйновані природними процесами та людською діяльністю.

У 1953 р. Ф.Б. Копилов<sup>38</sup> продовжив свої археологічні розвідки на території Кам'янської Січі, зосередивши увагу на вивченні ям, що колись слугували основою козацьких куренів. Порівняно з часом досліджень Д.І. Яворницького<sup>39</sup> їхня кількість істотно зменшилася: замість близько сорока виявлених раніше залишалося лише вісімнадцять. Водночас це скорочення підтверджувало й спостереження В.І. Гошкевича<sup>40</sup>, який у свій час зафіксував двадцять чотири подібні об'єкти. Частина куренів була знищена через затоплення після спорудження Каховської ГЕС, а інші – розорані чи забудовані місцевими мешканцями, оскільки більшість залишків опинилася просто на їхніх городах. У процесі робіт дослідник встановив, що курені мали вигляд напівземлянок, заглиблених у землю приблизно на півтора метра. Один із таких об'єктів він розкопав повністю і дійшов висновку, що ця споруда, ймовірно, виконувала не лише побутові, а й адміністративні функції, або ж належала представникові старшинської верстви. Найважливішим результатом цих досліджень стало твердження, що залишення Кам'янської Січі не було наслідком раптової катастрофи – навпаки, процес мав впорядкований і свідомий характер, відображаючи спланований переїзд запорозької громади

На момент проведення досліджень у 1953 р. значна частина території Томаківської Січі вже опинилася під водами новоствореного Каховського водосховища. Під час розкопок Ф.Б. Копилов<sup>41</sup> здійснив розріз валу та дійшов висновку, що фортифікаційні споруди були зведені нашвидкуруч, без ретельного

<sup>35</sup> Федорук Я.О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем. *Україна в Центральній-Східній Європі*. К., 2017. Вип. 17. С. 254–318.

<sup>36</sup> Там само.

<sup>37</sup> Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків...

<sup>38</sup> Федорук Я.О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей...

<sup>39</sup> Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків...

<sup>40</sup> Федорук Я.О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей...

<sup>41</sup> Там само.

планування, і, очевидно, призначалися для короткочасного користування. На верхів'ї валу археолог виявив сліди від зчеплених возів, що радше нагадувало тимчасовий військовий табір, ніж стаціонарну запорозьку твердиню. До початку офіційних робіт на цій території місцеві мешканці вже знаходили поодинокі артефакти, про що вони розповіли Копилову, і ці відомості допомогли уточнити межі пам'ятки. Після завершення будівництва Каховської ГЕС під водою опинилося п'ять Січей, що поставило перед дослідниками складне завдання – необхідність організації підводних археологічних обстежень. Адже повноцінні польові роботи залишалися можливими лише на територіях Кам'янської та Олешківської Січей, а також на острові Хортиця, які уникнули затоплення.

У 1950–1953 рр. археолог В.Ф. Пешанов<sup>42</sup> проводив дослідження на острові Байда (Мала Хортиця). Було закладено три шурфи в межах укріплення 18 ст., однак матеріалів, які б достовірно пов'язували цю фортецю з подіями 16 ст., виявити не вдалося. Через кілька років, у 1956 р., В.О. Голобуцький та І.Г. Рознер<sup>43</sup>, здійснюючи топографічне обстеження місць, що традиційно вважалися осередками запорозьких Січей, дійшли висновку, що на території острова Хортиця відсутні археологічні свідчення постійного козацького поселення. Наприкінці 1950-х років О.В. Бодяньський<sup>44</sup> здійснив рятувні розкопки на Чортотинській Січі, зосередившись на дослідженні берегових відшарувань. Його робота мала велике значення, адже через активне руйнування берегової лінії зберегти пам'ятку в її первісному вигляді стало дедалі складніше.

У період «відлиги» помітно зріс інтерес до вивчення матеріальної культури запорозького козацтва: активно публікувалися наукові статті, з'являлися нові видання, присвячені історії та археології Січей. Особливу роль у цей час відіграв археолог Р.О. Юра<sup>45</sup>, який у 1968 р. вперше здійснив комплексне дослідження всіх відомих на той момент укріплень острова Хортиця. Під час обстеження редутів і фортець на скелі Савутиній учений встановив, що більшість цих споруд є наслідком будівництва ЛЕП, а давніші культурні шари виявилися знищеними. На півночі острова він дослідив так званий «Вал Сагайдачного», який, за результатами датування, відноситься до 1736–1739 рр.

На острові Байда він розкопав дві російські землянки, що належали до першої чверті 18 ст. Водночас у зруйнованому культурному шарі поза їх межами було знайдено залізний наконечник списа 15–16 ст. і бронзовий каламар 17 ст. Проаналізувавши всі знахідки, дослідник дійшов висновку, що якщо замок Дмитра

<sup>42</sup> Пешанов В.Ф. Годовой отчет об экспедиции на о. Малая Хортица, произведенной под руководством научного работника музея В.Ф. Пешанова за 1953 г. *Архив Запорожского областного краеведческого музея*. 1953. № 114.

<sup>43</sup> Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра. *Археологія*. 1991. № 4. С. 42–51.

<sup>44</sup> Бодяньський О.В. Знахідки епохи Київської Русі у Надпорожжі. *Середні віки на Україні*. К., 1971. Т. 1. С. 197.

<sup>45</sup> Юра Р.А. Работы Хортицкой экспедиции в 1968 г. *Археологические исследования на Украине в 1968*. Вып. 111. С. 245–249.

Вишневецького справді розташовувався на острові Байда, то він був зруйнований ще до 1736 р., ймовірно, у ході будівництва укріплень часів російсько-турецької війни<sup>46</sup>.

У 1971 р. В.О. Ленченко<sup>47</sup> здійснив археологічні роботи на Олешківській Січі, де йому вдалося виявити три споруди, які він ідентифікував як залишки козацьких куренів. Через три роки, у ході подальших розвідок, дослідник натрапив на рештки будівлі, що датується першою чвертю 18 ст.

Тим часом, на острові Хортиця, поблизу озера Осокорового, у 1972 р. О.В. Бодяньський<sup>48</sup> відкрив велике багатопарове поселення, що охоплювало матеріальні залишки різних історичних епох. Того ж року розпочала роботу експедиція Державного історико-культурного заповідника, яка проводила охоронні розкопки з метою виявлення зовнішнього валу Кам'янської Січі. Попри докладні пошуки, знайти його не вдалося, проте в 1972–1973 рр. археологи продовжили систематичні розвідки, що переросли у масштабні розкопки 1974 р. У ході цих досліджень було уточнено місце розташування Коша, відтворено структуру поселення, принципи організації господарських об'єктів і визначено рівень розвитку матеріальної культури козацького суспільства. Паралельно, у 1972 та 1974 рр., на території Кам'янської Січі дослідження проводив А.Л. Сокульський<sup>49</sup>. Саме 1974 р. ця історична пам'ятка отримала статус заповідника, що засвідчило її виняткове наукове та культурне значення<sup>50</sup>.

Упродовж 1987–1989 рр. експедиція ДІКЗ знову розпочала роботи на Хортиці. Під час вивчення пам'яток доби бронзи археологам вдалося виявити у балках Молоднязі та Липовій залишки козацьких зимівників, що датуються першою чвертю та другою половиною 18 ст.<sup>51</sup> У 1989 р. дослідження Кам'янської Січі продовжили А.О. Козловський та В.Є. Ільїнський<sup>52</sup>, які здійснили охоронні розкопки на території пам'ятки. У результаті було виявлено рештки трьох козацьких куренів, а також напівзруйновану споруду, ідентифіковану як шинок першої чверті 18 ст. Основна частина знахідок походила з підвалу цієї будівлі: серед матеріалу археологи зафіксували фрагменти та цілі люльки, уламки керамічного посуду, металеві вироби, зброю, а також велику кількість порубаних кісток тварин. Усе це свідчило про активне життя на території Січі та високий рівень побутової культури запорожців у зазначений період.

На початку 1990-х рр. дослідження Запорозьких Січей отримали новий імпульс. У 1990 р. співробітники Херсонського краєзнавчого музею здійснили спробу локалізувати Олешківську Січ, навіть установивши пам'ятний знак на місці, де, за

<sup>46</sup> Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра...

<sup>47</sup> Там само.

<sup>48</sup> Там само.

<sup>49</sup> Там само.

<sup>50</sup> Телегін Д.Я. Обстеження Січей низового Дніпра в 1990 р. *Український історичний журнал*. 1992. № 7. С. 136–139.

<sup>51</sup> Там само.

<sup>52</sup> Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра...

припущенням, колись розташовувався цей козацький центр<sup>53</sup>. Того ж року територію обстежували Д.Я. Телегін<sup>54</sup> та представники ДІКЗ<sup>55</sup>, які виявили, що частина пам'ятки збереглася й потребує глибшого археологічного дослідження. Паралельно Запорізький краєзнавчий музей проводив підводні дослідження в районі Базавлуцької Січі, що дозволило розширити уявлення про ступінь збереження запорозьких пам'яток у зоні Каховського водосховища.

Того ж 1990 р. А.О. Козловський і В.Є. Льїнський<sup>56</sup> здійснили розвідки на Великій Хортиці та острові Байда, де виявили залишки укріплень і споруд, які могли належати до раннього етапу історії запорозького козацтва. Крім того, В.Є. Льїнський<sup>57</sup> заклав кілька траншей у передмісті Чортомлинської Січі, однак знахідки потрібного часу тоді не було зафіксовано.

Того ж року Д.Я. Телегін<sup>58</sup>, за підтримки наукової керівниці О.М. Апанович<sup>59</sup>, вирушив у масштабну експедицію з метою обстеження стану збереження всіх восьми відомих Запорозьких Січей, більшість із яких на той час частково або повністю опинилися під водами Каховського водосховища. Завдяки цим роботам було виявлено ділянки Олешківської Січі, що уникли руйнування. З 1991 р. розпочалася нова сторінка у вивченні козацької спадщини – стаціонарні дослідження експедиції «Часи козацькі», які тривали до 1994 р. Археологи працювали переважно на Олешківській Січі, але також досліджували Малу Хортицю. Через фінансові труднощі плановані роботи на Кам'янській Січі не вдалося здійснити<sup>60</sup>.

Підсумком багаторічної праці стала публікація Д.Я. Телегіна «Часи козацькі. Січі запорізькі» (1997 р.)<sup>61</sup>, де було узагальнено результати археологічних досліджень, відтворено побут і звичаї запорожців, а також осмислено феномен українського козацтва як унікального явища європейської історії 16–18 ст.

Після цього етапу археологічні дослідження дещо змінили свою спрямованість – практичні розкопки поступово поступилися місцем теоретичним узагальненням та публікаціям. Вивчення Запорозьких Січей перейшло переважно у сферу діяльності заповідників і музеїв, на території яких вони розташовані. Новий етап у розвитку цих досліджень розпочався після катастрофи 2023 р., коли води Каховського водосховища відійшли, відкривши території колишніх Січей. Це дало змогу проводити археологічні роботи на раніше недоступних ділянках. Зокрема, на

<sup>53</sup> Телегін Д.Я. Обстеження Січей низового Дніпра в 1990 р....

<sup>54</sup> Там само.

<sup>55</sup> Козловський А.О., Льїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра...

<sup>56</sup> Там само.

<sup>57</sup> Там само.

<sup>58</sup> Телегін Д.Я. Обстеження Січей низового Дніпра в 1990 р....

<sup>59</sup> Савченко С.В., Бонь О.І. Олена Апанович у збереженні історичної пам'яті українського народу. *Київські історичні студії: науковий журнал*. 2019. № 2 (9). С. 27–35.

<sup>60</sup> Станиціна Г.О. Дослідження українського козацтва у науковому спадку Д.Я. Телегіна (за документами з Наукового архіву ІА НАН України). *Археологія і давня історія України: збірник наукових праць*. Київ: ІА НАН України, 2020. Вип. 4 (37). С. 75–81.

<sup>61</sup> Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі запорожці: за письмовими та археологічними джерелами. К., 1997. 207 с.

прибережній смузі Хортиці було виявлено сотні артефактів із металу, кераміки та дерева, а також понад тисячу фрагментів керамічного посуду<sup>62</sup>. Сучасні дослідження також спрямовані на пошук гіпотетичних осередків, таких як Яськівська та Романківська Січі<sup>63</sup>.

**Висновки.** Отже, аналіз історіографії археологічних досліджень Запорозьких Січей дає змогу простежити їхнє поступове становлення – від перших описових згадок до формування цілісної наукової традиції. Початковий період, що охоплює 18 – початок 19 ст., позначився переважно спробами осмислення феномену Січі на рівні літературних і документальних згадок. Саме тоді з'явилися перші систематизовані відомості про локалізацію козацьких центрів, що створило основу для подальших досліджень.

Друга фаза, що тривала від 1880-х рр. до Другої світової війни, стала етапом зародження власне археологічної науки про Запорозжя. Незважаючи на обмежений обсяг і несистемність розкопок, саме в цей час завдяки діяльності таких дослідників, як Д.І. Яворницький, археологія Січей отримала наукове підґрунтя й стала невід'ємною частиною історичних студій.

У післявоєнні десятиліття, приблизно з 1950-х до середини 1980-х рр., розпочався період інтенсивних і більш систематичних польових робіт. Рятівні експедиції, спричинені масштабним будівництвом гідроелектростанцій, дали змогу суттєво розширити джерельну базу. Саме тоді завдяки працям Ф.Б. Копилова, Р.О. Юри та інших дослідників було відкрито низку нових пам'яток і уточнено локалізацію окремих Січей.

Наступний етап, який охоплює другу пол. 1980-х – першу пол. 1990-х рр., позначився активізацією досліджень та зростанням інтересу до охорони історичної спадщини. Важливий внесок у цей час зробили А.О. Козловський, В.Є. Ільїнський та Д.Я. Телегін, чії роботи на Хортиці, острові Байда, Кам'янській та Олешківській Січах суттєво збагатили уявлення про матеріальну культуру запорожців.

Сучасний етап, що триває від середини 1990-х рр. і до сьогодні, характеризується зміщенням акцентів у бік аналітичних досліджень, музейних і заповідних проєктів, а також узагальнення результатів попередніх археологічних кампаній. Водночас події 2023 р. коли внаслідок руйнування Каховської ГЕС відкрилися раніше затоплені території, започаткували нову хвилю інтересу до проблематики Січей і створили передумови для поновлення польових досліджень.

Таким чином, археологічна наука про Запорозькі Січі пройшла складний шлях розвитку – від поодиноких спостережень до міждисциплінарного комплексного

<sup>62</sup> Після підриву Каховської ГЕС на Хортиці знайшли кілька сотень археологічних знахідок (ФОТО). *Texty.org.ua* – статті та журналістика даних для людей – *Тексти.org.ua*. URL: <https://texty.org.ua/fragments/110449/pislya-pidryvu-kahovskoyi-ges-na-hortyci-znajshly-kilka-soten-arheolohichnyh-znahidok-foto> (дата звернення: 13.11.2025).

<sup>63</sup> Посулько О.М., Молдаванов Є.В. Послідовність та локалізація козацьких Січей: нові підходи. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2025. Т. 34, № 1. С. 92–111.

вивчення. Її еволюція відображає не лише зростання наукової культури, а й глибоке прагнення українського суспільства осмислити та зберегти матеріальні свідчення героїчного минулого козацтва.

## REFERENCES

- Bodianskyi, O.V. (1971). Znakhidky epokhy Kyivskoi Rusi u Nadporozhzhzi. [Archaeological finds from the era of Kievan Rus' in the Nadporozhzhzia region.]. *Seredni viky na Ukraini*, K., T. 1, 197 [in Ukrainian].
- Chorna, K.D. (2019). V.I. Hoshkevych – pershyi arkeoloh-doslidnyk Kam'ianskoi Sichi ta yoho znakhidky pochatku KhKh st. v Khersonskomu oblasnomu kraieznavchomu muzei. [V.I. Goshkevich – the first archaeologist to research the Kamyanska Sich and his discoveries from the early 20<sup>th</sup> century at the Kherson Regional Museum of Local History]. *Zaporozki Kam'ianska y Oleshkivska Sichi ta Krymske khanstvo v kulturno-istorychnii spadshchyni Ukrainy: materialy Vseukrainskoi naukovo- praktychnoi konferentsii (Kherson, 18-19 kvitnia 2019 r.)*. Kherson: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 101-108 [in Ukrainian].
- Fedoruk, Ya.O. (2017). Arkeolohichni ekspedytzii 1951 i 1953 rokiv z vyvchennia Zaporozkykh Sichei pered zatoplenniam Kakhovskym vodoimyschem. [Archaeological expeditions in 1951 and 1953 to study the Zaporizhzhia Sich before it was flooded by the Kakhovka Reservoir]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. K., 17, 254-318 [in Ukrainian].
- Iura, R.A. (1968). Raboty Khortitskoi ekspeditsii v 1968 g. [The work of the Khortytisia Expedition in 1968]. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968*, 111, 245-249 [in Russian].
- Kozlovskiy, A.O., Ilinskiy, V.Ye. (1991). Kozatski starozhytnosti ponyzzia Dnipra. [Cossack antiquities in the lower Dnieper region]. *Arkheolohiia*, 4, 42-51 [in Ukrainian].
- Letopis muzeia za 1909, 1910 i 1911 gg. (1912). [The Museum Chronicle for 1909, 1910 and 1911] Sost. V.I. Goshkevich. *KHGU*. Kherson, 2, 85 [in Russian].
- Letopis muzeia za 1913 g. (1915). [The Museum Chronicle for 1913]. Sost. V.I. Goshkevich. *KHGU*. Kherson, 5, 44 [in Russian].
- Myshetskii, S. (1852). Istoriia o kozakakh zaporozhskikh, kak onye izdrevle zachalisia, i otkuda svoe proiskhozhdenie imeiut, i v kakom sostoianii nyne nakhodiatsia. [History of the Zaporozhian Cossacks: How They Came into Being in Ancient Times, Where They Originated, and What Their Current Situation Is]. O., 92 [in Russian].
- Padalka, L.V. (1894). Po voprosu o sushchestvovanii Zaporozhskoi Sechi v pervye vremena zaporozhskogo kazachestva [On the question of the existence of the Zaporizhzhya Sich in the early days of the Zaporizhzhya Cossacks]. *Kievskaiia starina*, 5, 258-276; 6, 439-461 [in Russian].
- Peshanov, V.F. (1953). Godovoi otchet ob ekspeditsii na o. Malaia Khortitsa, proizvedennoi pod rukovodstvom nauchnogo rabotnika muzeia V.F. Peshanova za 1953 g. [Annual report on the 1953 expedition to Malaya Khortytisia Island, led by V.F. Peshanov, a research fellow at the museum]. *Arkhiv Zaporozhskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeia*, 114 [in Russian].
- Pislia pidryvu Kakhovskoi HES na Khortytysi znaiishly kilka soten arkeolohichnykh znakhidok (FOTO). [After the explosion at the Kakhovka Hydroelectric Power Plant, several hundred archaeological finds were discovered on Khortytisia Island (PHOTOS)]. Retrieved from: <https://texty.org.ua/fragments/110449/pislya-pidryvu-kahovskoyi-ges-na-hortyci-znaiishly-kilka-soten-arheolohichnykh-znakhidok-foto> [in Ukrainian].
- Posunko, O.M., Moldavanov, Ye.V. (2025). Poslidovnist ta lokalizatsiia kozatskykh Sichei: novi pidkhody. [The sequence and location of Cossack Sich settlements: new approaches]. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniki*. Dnipro: Dniprovskiy natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara, T. 34, 1, 92-111 [in Ukrainian].
- Rihelman, O.I. (1994). Litopysna opovid pro Malu Rosiiu ta yii narod i kozakiv uzahali. [A Chronicle of Little Russia, Its People and the Cossacks in General]. K.: Lybid, 767 [in Ukrainian].

- Savchenko, S.V., Bon, O.I. (2019). Olena Apanovych u zberezheni istorichnoi pam'iaty ukrainskoho narodu. [Olena Apanovich in preserving the historical memory of the Ukrainian people]. *Kyivski istorichni studii: naukovyi zhurnal*, 2 (9), 27–35 [in Ukrainian].
- Skalkovskii, A.A. (1846). Istoriia Novoi Sechi, ili poslednego Kosha Zaporozhskogo. [The History of the New Sich, or the Last Zaporizhian Kosh]. V 3–kh ch. O., 1048 [in Russian].
- Stanytsina, H.O. (2020). Doslidzhennia ukrainskoho kozatstva u naukovomu spadku D.Ya. Telehina (za dokumentamy z Naukovoho arkhivu IA NAN Ukrainy). [Research on Ukrainian Cossacks in the scientific legacy of D.Ya. Telegin (based on documents from the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine)]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 4 (37), 75–81 [in Ukrainian].
- Telehin, D.Ya. (1992). Obstezhennia Sichei nyzovoho Dnipra v 1990 r. [Survey of the Sich settlements on the lower Dnieper in 1990]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, 7, 136–139 [in Ukrainian].
- Telehin, D.Ya. (1997). Chasy kozatski. Sichi zaporozhtsi: za pysmovymy ta arkheolohichnymy lzherelamy. [The Cossack Era. The Zaporozhian Sich: Based on Written and Archaeological Sources]. K., 207 [in Ukrainian].
- Tytova, O.M. (2010). Shche raz pro znachennia vyvchennia nerukhomykh i rukhomykh pamiatok ukrainskoho kozatstva. [Once again, on the importance of studying the immovable and movable monuments of the Ukrainian Cossacks]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 18, 271–276 [in Ukrainian].
- Yavornytskyi, D.I. (1990–1992). Istoriia zaporozkykh kozakiv. [The History of the Zaporozhian Cossacks]. U 3–kh t. Lviv: Svit, 1435 [in Ukrainian].

Отримано 13.08.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 28.08.2026

Прийнято до друку 31.08.2026

Submitted 13.08.2026

Received in revised form 28.08.2026

Accepted for publication 31.08.2026